

Проф. П. КОВАЛІВ

**БЕЗОСОБОВІ
РЕЧЕННЯ**

на -но, -то,

**ЇХ ЗНАЧЕННЯ ТА НОРМИ
ВЖИВАННЯ**

Авгсбург, 1947

В системі української синтакси одно з найпомітніших місць займають безособові речення з присудковою формою на -НО, -ТО. Ця особливість української синтакси заслуговує на увагу не тільки тому, що вона є одною з найхарактерніших національних ознак української мови, але й тому, що це явище в нашій мовній практиці часто викликає деякі труднощі й непорозуміння щодо його вживання. Отже, нашим завданням є з'ясувати значення цієї своєрідної конструкції і визначити ті умови, що при них можливе вживання цього типу речень.

1. Присудкова форма на -НО, -ТО з походження — дієприкметник середнього роду в давній закам'янілій формі. Порівн.: писань (чол. р.), писана (жін. р.) і писано (сер. р.). Колись цей дієприкметник, як і дієприкметники взагалі, узгоджувався з відповідним іменником (писано письмо, писана письма, писану письму...) і виконував не тільки функцію

присудка, але й функцію означення. Тепер ця форма набула в українській мові цілком самостійного лише присудкового значення. Ніяких інших синтаксичних функцій вона не виконує. Більше того. Ця присудкова форма, як колишній дієприкметник, цілком втратила своє первісне іменне значення, тобто значення іменної частини складеного присудка, і набула значення звичайного дієслівного присудка минулого часу. Тепер це звичайнісіньке дієслово, тільки в особливій формі, в формі колишнього дієприкметника середнього роду. Своїм змістом воно нічим не відрізняється від звичайного дієслова минулого часу. Порівн.: зроблено — зробили, написано — написали, вбито — вбили та інш.

Таким чином, старий дієприкметник середнього роду, будучи в функції присудка в безособових реченнях, через цю саму своєрідну функцію цілком втратив своє первісне граматично-категоріальне значення: із дієприкметника перетворився в дієслово, зберігши лише стару дієприкметникову скам'янілу форму середнього роду на -НО, -ТО.

Звідси цілком натурально виникає питання про відношення речень типу

„листа написано“. „козаченька вбито“ до речень типу „листа написали“, „козаченька вбили“, з одного боку, і до речень типу „лист написаний“, „козаченько вбитий“, з другого боку.

Вище вказано, що присудкові форми „написано — написали“, „вбито — вбили“ цілком рівновартні. А коли так, то навіщо тоді допускає наша мова цей паралелізм? Якщо уважно приглянутись до цих двох типів речень, то виявиться, що по суті ніякого паралелізму тут немає: кожна присудкова форма вживається на своєму місці, в певних типах речень — перша тільки в безособових реченнях (листа написано: „листа“ додаток, „написано“ — присудок, а підмета немає), друга тільки в особових (листа написали: „листа“ — додаток, „написали“ — присудок, а підметом є третя особа множини, що на неї вказує особова форма дієслова). Отже, коли окремо взяті присудки „написано“ і „написали“ тотожні між собою, як дієслова, то ця тотожність втрачається в контексті різного типу речень (безособові і особові речення мають різний характер присудків).

Дещо інше відношення між реченнями „листа написано“ і „лист написа-

ний". Різниця між цими реченнями не тільки в тім, що перше безособове, а друге особове, а головню в тім, що присудки в них різного змісту, тобто висловлені різними граматичними категоріями (частинами мови) — перший дієсловом в указаній вище формі, другий дієприкметником; в першій — простий присудок, в другій — складений.

Звідси випливає застереження — не змішувати в практиці цих двох типів речень, надто тоді, коли особовим буває речення з підметом в середньому роді і присудки зближаються формами. Пор.: „вікно розбито“ і „вікно розбите“ — перше безособове, друге особове („вікно“ — підмет, а „розбите“ присудок). Невеличка зовнішня формальна ознака вирішує різний характер речень: кінцеве Е відрізняє особові речення від безособових. Ця формальна ознака дуже виразно застерігає нас не змішувати цих речень з безособовими реченнями, де такою ознакою є О. Отже, форми на -О (або, як прийнято, на -НО, -ТО) — властивість тільки безособових речень. В особових реченнях вони не можуть вживатися. Не можна будувати фрази так: „Левченко підійшов до свого ліжка.“

Воно було застелено" (М. Чернявський), а треба: „Воно було застелене“, бо це особове речення, і присудок мусить бути в згоді з підметом.

На цьому групі бувають труднощі (а звідси й помилки) ще й іншого типу, а саме: в практиці часто вагаються, якої форми вжити — особової чи безособової („каса відкрита“ чи „часу відкрито“, „крамниця зачинена“ чи „крамницю зачинено“). Щоб дати чітку відповідь на це питання, з'ясуємо коротенько значення безособових і особових речень цього типу.

Як і всі безособові речення, так і цей тип безособових речень характеризується тим, що головна увага зосереджена на дії; нас не цікавить виконавець дії, тобто чияна особа або річ, а лише сама чинність, що відбулась (листа написано) або відбувалась (листа писано). В особових реченнях, навпаки, головна увага зосереджена на підметі; дієприкметниковий присудок лише вказує на ознаку підмета, як наслідок чинності, що відбулася над ним. Або інакше: присудок вказує на стан підмета. Так, наприклад, коли ми, проходячи вулицею, бачимо напис на дверях будинку: „Біб-

ліотека відкрита від 8 до 17 годин" або просто: „Бібліотека відкрита“, то нас це ані трохи не дивує, бо присудкова форма „відкрита“ ясно вказує на стан бібліотеки. Так само цілком натуральним буде прочитати на таблиці десь у театрі чи в іншому місці: „Каса відкрита від... до...“, бо тут теж присудковою формою „відкрита“ констатується стан підмета, тобто стан, в якому перебуває каса. Але буває так, що наш зір несподівано вражає такий напис: „Крамницю відчипено від 8 до 14 год.“ Цей напис, замість констатувати стан, в якому перебуває крамниця, своєю безособовою формою будови констатує недоречну дію, яка начебто щойно відбулася. В цьому й полягає основна помилка, що її допускають в практиці, вивішуючи такі таблички й тим самим на видному місці демонструючи покалічені зразки української фразеології.

Взагалі слід запам'ятати, що всі такого типу таблички, незалежно від змісту, повинні писатися тільки в формі особового речення: „Бібліотека закрита“, „Каса відкрита“, „Крамниця зачинена“ та інш. Безособових речень з присудковою формою на -НО, -ТО можна вживати лише

для констатації дії, що відбулась у даний момент. Напр.: „Крамницю зачинено“, ще виразніше в такій фразі: „Крамницю вже зачинено“ або „Крамницю вже відчинено“ — ми констатуємо тільки дію, а не стан крамниці. Коли ми добре усвідомимо семантичну (значенньову) суть цих двох речень, тоді без всяких вагань і сумнівів зможемо цілком свідомо вживати таких безособових чи особових форм, що їх правильність визначається тільки в ширшому контексті. Напр.: „вікно зачинене“ і „вікно зачинено“ — невідомо, що в мене на думці: чи я констатую лише факт дії („...зачинено“), чи стан, в якому перебуває вікно („...зачинене“). Тільки ширший контекст речення може чітко визначити, який саме тип речення має бути вжитий. Напр.: „Сьогодні весь день вікно зачинене“ (констатується стан) і „Увесь день вікно було відчинене, аж тепер шойно його зачинено“ (в першій половині констатується стан, в другій — чинність). Звідси зрозумілі й німецькі написи: geschlossen, geöffnet, що їх ми зустрічаємо на дверях установ, крамниць тощо.

2. Конструктивно безособові речення на -НО, -ТО відрізняються від особових

речень на -НИЙ, -ТИЙ тим, що підмет особового речення перетворюється на додаток в знахідному відмінку в безособовому реченні. Порівн. „лист написаний“ (лист — підмет) і „лист(а) написано“ („лист“ або „листа“ — додаток).

Звідси цілком ясною для нас стає картина, що присудок безособового речення на -НО, -ТО означає тільки дію живої істоти, бо ця дія має переходити і на інший предмет (додаток у знахідному відмінку). Цим вимогам цілком відповідають такі приклади: „Де той хлопець дівся з чорними бровами? Чи його убито, чи в полон зайнято“. (Нар. пісня). „Пошрамовано його вздовж і впоперек“ (П. Куліш). „А їм неначе рот зашито“ (Т. Шевченко). „А чи ж дозволено вам думать (думку) [Л. Глібів]. „Якова за віщось розстріляно (П. Мирний).“ „Сітку складено з човна“ (Неч.-Левицький). „Ой, де ж ти був, мій зрадничку, як в бій мене улучено, як в'язнено і мучено, і топтано, і палено, і глиною привалено“ (О. Олесь).

Але не може бути безособових речень з тими присудками, які не означають дії живих істот. Наприклад, не

можна сказати: гори вкрито лісами", „небо не вміто", а треба: „гори вкриті лісами", „небо не вміте". Безособова форма „вкрито", „вміто" може існувати, але в такому контексті, де видно, що дію виконує жива істота. Напр.: „його вкрито ковдрою", „дитину вміто".

В поетичній мові, як стилістичний засіб своєрідної безсуб'єктної персоніфікації, може бути присудок, що не означає дії живої істоти. Наприклад, у Лесі Українки читаємо:

• Дивлюся ранком —
Вже заволочено серпанком
Сіреньким небо.

В якій мірі проявлена (і чи проявлена взагалі) персоніфікація в Олесья, читач сам поміркує:

Світло застелено чорною хмарою,
Сонечко яснее ще тут не сходило.
Або: Небо закрито завісою темною,
Заслані сірим серпанком поля.

Таким критерієм можна перевіряти правильність чи неправильність безособових конструкцій і в інших випадках. Для цього іноді потрібний буває ширший контекст. Напр.: „Прибережну смугу було залито водою" — неясно: якщо тут

мова йде про штучне zalиття водою, то це правильно, а якщо тут мова йде про повідь, то неправильно, бо персоніфікація дієвої особи тут недоречна. Отже, треба так побудувати конструкцію: „Прибережна смуга була залита водою“.

Таким чином, якщо присудок виражає дію живої істоти, там можлива подвійна конструкція — особова і безособова („книжка прочитана“ і „книжку прочитано“); якщо присудок виражає дію неживої речі, там можлива тільки особова конструкція (поля вкриті снігами, хати зруйновані бурею тощо).

3. Деякі труднощі й стилістичні непорозуміння в уживанні безособових речень на -НО, -ТО бувають ще й з іншого боку. При присудковій часто безладу вживають допоміжного дієслова „було“, неначе інстинктивно намагаючись цим визначити минулий час. Але ж чи є в цім потреба? На початку вже вказано про те, що присудкові форми на -НО, -ТО — це звичайні дієслова минулого часу. А коли так, то чи є рація до цього ще додавати дієслово „було“? Немає ніякої рації цього робити, бо й сам по собі дієслівний присудок визначає минулий час. Коли ми говоримо:

„Листа написано“, то цим констатуємо, що дія вже відбулась та й годі. Інша справа, коли треба вказати відтінок давноминулості. В таких тільки випадках можна вживати дієслово „було“. Напр: „Не встигла й ніч настати, як було вже місто взято“. (Л. Українка).*)

Зовсім недоречно вжито „було“ в таких прикладах: „Було засіяно десятину з чвертю“, „Його було заарештовано“, де показана тільки минулість, і дієслово „було“ тут штучний придатак. Треба б спочатку добре обізнатися з формами і значенням давноминулого часу, а тоді вже можна було б вільніше орудувати дієсловом „було“ і в безособових конструкціях на — -НО, -ТО. Порівн: „Його вже було заслано, як прийшла звістка про дозвіл повернутися“ (давноминул.) і „Його заслано, але ніхто не знав кули.“

Щодо форм з „буде“, що має визначати майбутній час, то серед філологів немає ще одностайної думки. Проф. Сулима (Українська фраза, 1928, стор. 81) зовсім заперечує його для майбутнього часу, рекомендуючи натомість безособові

---

*) Див. О. Снявський. Норми... 220.

конструкції перетворювати на особові („зроблять“ — відповідно до „зроблено“, „напишуть“ — відповідно до „написано“). Взагалі форми з „було“ „буде“ він пояснює, як „українське невіддалене контамінацію безпідметового речення з присудком на -НО, -ТО (листа написано, козаченька вбито) і російських літературних зворотів типу „письмо написано (было, будет)“, „жребий брошен (был, будет)“. „Загубивши нормальне чуття до українського, наприклад, — „написано“, наші автори, коли їм треба означити минулість, і додають до того „написано“ недоречне „було“; на означення майбутнього вживають при „написано“ недоречного „буде“.

Ми вважаємо, що для творення відповідних безособових форм на -НО, -ТО із значенням майбутнього часу якраз доречно вживати дієслово „буде“, тим більше, що безособова конструкція типу „буде зроблено“ своїм характером ніяк не дорівнює особовій конструкції типу „зроблять“.

4. Як уже видно з попереднього, безособові речення на -НО, -ТО — це звичайні активні присудкові речення, і своєю природою вони цілком відмітні

від особових речень на -НИЙ, -ТИЙ, що мають виключно пасивне значення.

Звідси розв'язується питання про можливість чи неможливість вживання орудного відмінка дієвої особи. На цю тему багато сперечань було, багато написано. Для нас же незаперечним є той факт, що безособові речення на -НО, -ТО, як активні речення, не можуть мати орудного дієвої особи. Не можна сказати: „Мною одержано листа“. Під впливом російської мови дехто з письменників і інтелігенції іноді вживає цієї штучної й неприродної форми: „Багато тих перлів залито пісками, ще більше по світі загублено нами (М. Чернявський). „Студентом Лучицьким зроблено замах на життя.. (В. Кузьмич).

Так само штучним буде, коли дієвою особою є людський колектив: „Його виступ ухвалено зборами“ (треба: ...збори ухвалили). Існує загальний закон, який виходить за межі української мови, що в активних конструкціях при присудках може бути тільки орудний знаряддя, а не дієвої особи, що може бути тільки в пасивних конструкціях. Цілком натуральним є такі конструкції з орудним знаряддя: „Нам спину, як києм, пере-

бито" (Нар. пісня). „Сирою сирицею назад руки пов'язано". (Нар. дума). „Ой, у полі жито копитами збито." (Нар. пісня). В окремих випадках знаряддям може правити й жива істота, але ж тоді така істота не буде дієвою особою. Напр.: „Збіжжя кіньми потолочено" — тут коні служили комусь знаряддям і не були самі виконавцями дії.

В особових реченнях на -НИЙ, -ТИЙ, як реченнях пасивних, орудний дієвої особи — цілком натуральне явище, бо всяка пасивна конструкція цим самим уже допускає дієву особу, що від неї дана річ терпить, але сама не діє. Отже не можна сказати: „Листа написано мною", але: „Лист написаний мною". Ще приклади: „Буде бите царями сіянеє жито." (Т. Шевченко). „Стоїть дерево високе, покинуте Богом" (там же). „Всі були побиті гайдамаками" (там же).

На закінчення ще кілька слів про пасивні конструкції з орудним дієвої особи. Деякі українські вчені-мовознавці, що свої дослідження провадять на матеріялі фольклорно-діалектологічних записів, ґрунтуючись на тому, що народній мові не властиві пасивні конструкції з орудним дієвої особи, приходять до висновку,

що й у літературну мову їх не слід запроваджувати; натомість рекомендують пасивні перетворювати на активні. Замість „Лист написаний братом“ рекомендують вживати: „Брат написав листа“.

Ми не можемо пристати до цієї думки і вважаємо, що українська літературна мова повинна культивувати пасивні конструкції в однаковій мірі з активними. На це маємо деякі підстави. Поперше, українська літературна мова в своєму розвитку, в міру зближення з іншими європейськими мовами, може виходити в окремих місцях за межі народньої мови; це проявляється в галузі лексики і в галузі синтакси: літературна мова, як мова більш абстрактного думання, вимагає конструктивно ширших засобів висловлення думки, тих засобів, що їх суто народні конструкції забезпечити не можуть. Подруге, пасивні конструкції, як складніша й своєрідніша форма вислову, не тотожні з активними конструкціями і замінені ними не можуть бути. Потрете, українська літературна мова в своєму розвитку стоїть тепер на шляху розвитку інших європейських літературних мов, де пасивні

конструкції визнані граматикою врівні з активними.)

Українська літературна мова, маючи в основі свого розвитку принцип народності, систему народньої мови, як основне джерело, що оживляє національний дух мови, вона разом з тим має свою перспективу розвитку, що веде до вищої мовної культури, як відбиття вищої форми думання освічених верств народу.

